

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ОСЕРЕДКУ» В ПАЛЕСТИНІ В РОБОТАХ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ
АВТОРІВ (XX – початок XXI ст.)**

І. А. Зайченко

АНОТАЦІЯ

Під впливом комплексу об'єктивних факторів історія будівництва єврейської держави в Палестині опинилася в епіцентрі кардинальних політичних і соціально-економічних проблем особливої наукової актуальності та великої практичної значущості. Однак, на сьогодні рівень вивчення зазначеної проблеми у вітчизняній

© Зайченко І. А., 2013

історичній науці є недостатнім. Хоча, формально історія Держави Ізраїль розпочалася з проголошення незалежності 14 травня 1948 р., фактично вона формувалася впродовж багатьох десятиріч як «країна шляху», коли склалися квазідержавні інститути управління, профсоюзи, система освіти й охорони здоров'я, військові організації тощо. Більш того, витоки сучасного стану відносин Держави Ізраїль з мусульманським світом слід шукати саме в історичному минулому. Отже існує об'єктивна необхідність комплексного дослідження передумов формування єврейської держави в Палестині, що неможливо зробити без осмислення доробку попередників.

Ключові слова: ВСО (Всесвітня сіоністська організація), «єврейський національний осередок», ішув, галут, політичний сіонізм, мандат.

Проблеми Близького Сходу, одна з яких – палестинське питання, привертала інтерес дослідників впродовж ХХ ст. і залишається актуальним дослідницьким простором для істориків на початку ХХІ ст. На сьогодні це передусім проблема створення Палестинської держави на окупованих Ізраїлем територіях, а також питання юридичного й морального права євреїв на Землю Ізраїлеву. Проте, довгий час змістом палестинського питання був статус Святих для християнства місць Єрусалима та Віфлеєма, проблема вільного доступу до них. Поява сіоністського фактору в близькосхідній підсистемі міжнародних відносин і створення в британській підмандатній Палестині «єврейського національного осередку» остаточно перенесло весь спектр питань, які традиційно узагальнюються під поняттям «палестинська проблема», з суто наукового в політичне поле.

Метою статті є характеристика рівня дослідженості та систематизація робіт вітчизняних і зарубіжних авторів щодо проблеми створення в Палестині «єврейського національного осередку» в 1882-1923 рр. Автор ставив перед собою такі наукові завдання: класифікувати дослідження з історії єврейської громади Палестини 1882-1923 рр.; проаналізувати інформаційне навантаження кожної з виділених підгруп; виділити поле для використання відомостей з кожної підгрупи історичних праць.

Історіографію даного питання доцільно побудувати за проблемно-тематичним принципом, адже його комплексне вивчення необхідно проводити у кількох вимірах: положення євреїв діаспори в останній третині ХІХ ст. та генерація державницьких ідей вирішення «єврейського питання»; міжнародно-політична обстановка на Близькому Сході і, зокрема, у Палестині в роки Першої світової війни та під час мирного врегулювання; суспільно-політичні процеси в єврейській громаді Палестини в роки становлення «осередку».

У роботах, виокремлених нами в *першу групу*, порушено широке коло проблем, які стосуються єврейського руху за національну модернізацію, що виник в останній третині ХІХ ст. Історія єврейського народу так чи інакше пов'язана з іудаїзмом, з релігійним обґрунтуванням реалій єврейського життя в діаспорі – цим проблемам присвячені роботи Ш. Еттінгера [1], раб Йосефа Тьолушкіна «Еврейский мир» [2], у яких, зокрема, розглядається період, у межах котрого склалися основи єврейської державницької ідеології.

Дослідження чисельних напрямків єврейської політичної думки – одна з найбільш популярних проблем, якою переймаються ізраїльські історики та зарубіжні дослідники єврейського походження. Постаті Теодора Герцля, його історичній ролі в заснуванні майбутньої єврейської держави присвячена велика кількість робіт, непозбавлених ідеологічного контенту (Й. Гольдштейн [3], Ш. Авінері [4], Ю. Шепс [5], І. Лем [6]). Окреме місце в цій підгрупі посідає робота А. Бейна «Теодор Герцль: Біографія» [7] – комплексне дослідження життя та діяльності засновника ВСО. Формування засад державного сіонізму, поступ сіоністського руху за національну модернізацію розглядається в класичній праці керівника Інституту новітньої історії, члена редколегії

журналу «Сучасна історія» В. Лакера «Історія сіонізму» [8]. Не менш актуальними для наукового осмислення процесів, що відбувалися в традиційній єврейській громаді під час формулювання теоретичних основ національної революції, є питання секуляризація єврейства у зв'язку з діяльністю органів політичного сіонізму, іудейське протистояння сіонізму. Дослідники Х. Арндт [9], Я. Рабкін [10], Ш. Занд [11] ставлять під сумнів консолідуючу роль політичного сіонізму в історії єврейського народу, сприйняття його в єврейському середовищі, самий «історичний зв'язок» євреїв з Палестиною. Наприклад, Яков Рабкін у дослідженні «Еврей против еврея. Иудейское сопротивление сионизму» ставить під питання чисельні факти і судження щодо відносин між іудаїзмом і сіонізмом: аналізується міф про Державу Ізраїль як про захисницю всіх євреїв, що є по суті антидемократичним, тому що в такому разі відкидається можливість викоренити антисемітизм у розвинутих ліберальних демократіях [12]. Варто зауважити, що як в ізраїльській, так і в інших наукових історичних школах на сьогодні в низці робіт ставиться під сумнів оригінальність Т. Герцля в концептуальних засадах його «Єврейської держави» та всебічна підтримка євреями діяльності ВСО, актуалізується питання виклику основам іудейської віри, здійсненим ідеологами політичного сіонізму, що з самого початку його діяльності спричинило розкол в єврейському суспільстві.

У роботах англійських, німецьких, французьких, американських дослідників історичний аналіз сіонізму проводиться невідривно від палестинської проблематики, а не у зв'язку з «єврейським питанням» і проявами єврейського життя в діаспорі: І. Горні [13], Дж. Рентон [14]. Натомість, існує ряд інших досліджень, зосереджених на питаннях єврейської повсякденності в межах країн, де вони стикалися з нерівноправністю, законодавчими утисками, антисемітизмом. Реалії перебування євреїв у діаспорі, а саме у Російській імперії, проаналізовано в монографії В. Урбана «Судьба народа ашкенази в Российской империи» [15]. Автором розглянуто політико-правове, соціально-економічне положення євреїв Російської імперії, більшість яких «переїхала» сюди після розділів Польщі в XVIII ст. Значною в цьому контексті також є колективна монографія авторів Міжнародного центру російського і східноєвропейського єврейства під редакцією О. В. Будницького [16].

Отже, перша група історіографічної бази проблеми створення «єврейського національного осередку» представлена тематично широким колом досліджень, які формують уявлення про причини актуалізації «єврейського питання» в країнах Західної та Східної Європи та бродіння в єврейському середовищі, які призвели до відмови від асиміляціоністського підходу в процесі подолання розкиданості в останній третині XIX ст.

Другу групу наукового доробку попередників складають роботи, присвячені міжнародно-політичній складовій зазначеної проблеми. У вітчизняному сходознавстві проблематика комплексного аналізу історії постоттоманської Палестини розроблена лише в контексті вивчення основ ідеології арабо-єврейського протистояння, хоча й робиться спроба посилення на діяльність ВСО в Ерец-Ізраїль (С. С. Щевельов, Г. В. Батенко) [17;18].

На початку XX ст., коли проблема Палестини була власне політичною, а не науковою, з'явилася низка робіт, на основі яких сформувалася «традиційна» історіографія, яка характеризується емоційністю оцінок та наявністю чисельних штампів. У дослідженні «Арабське пробудження. Історія арабського національного руху», виданому в Лондоні в 1938 р., Дж. Антоніус звинувачував саме Британію в зраді арабських сподівань на власну державу [19]; проблемі англо-арабських контактів, починаючи від листування Мак-Магона – Хусейна в 1915-1916 рр., присвячена робота Д. Д. Хогарта [20]. Цікавою спробою дослідження міжнародної боротьби за територію Палестини, зокрема, ролі в цьому британських політиків, стало двотомне видання

Сльського університету «Палестина. Вивчення єврейської, арабської та британської політики» [21; 22].

Становлення радянського сходознавства відбувалося паралельно із завершенням післявоєнного врегулювання у світі та затвердженням радянської влади в колишній Російській імперії. Зростання національно-визвольного руху на Близькому Сході після Другої світової війни, утворення нових незалежних держав, у тому числі Ізраїлю, змістили акценти бік аналізу імперіалістичних прагнень Заходу в регіоні. Наприклад, М. С. Лазарев вважав саме колоніальні прагнення французького й британського імперіалізму причиною розпаду Османської імперії [23]. А. Міллер характеризував плани США та Великої Британії на Паризькій мирній конференції як звернені, насамперед, проти Радянської Росії, спрямовані на захоплення Константинополя і Чорноморських проток [24]. І. М. Лемін у роботі «Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно 1919-1925» звинувачував Лондон у нелегітимному розчленуванні Порти заради будівництва Middle Eastern Empire – Британської Близькосхідної імперії [25]. З-поміж цих робіт вирізняється монографія Г. С. Нікітіної «Государство Израиль», видана в 1968 р., у якій, хоча й у рамках «традиційної» історіографії, проте, робиться спроба аналізу арабо-єврейського протистояння з моменту оформлення політичного сїонізму, а відповідальність за долю палестинських арабів покладається на діяльність англо-сїоністського союзу, оформленого в Декларації Бальфура [26]. Аналітичні роботи Т. Карасової [27], Є. Дмитрієва і В. Ладейкіна [28-30], В. Кисельова [31], Є. М. Прімакова [32] містять критичні нариси британської політики щодо арабського населення Палестини, у яких Велика Британія звинувачується в змові з міжнародним сїонізмом, що зрештою призвело до виникненні явища бездержавності палестинських арабів.

У 1950-ті рр. на Заході з'явилася «ревізована» історіографія як спроба з позицій стороннього спостерігача розібратися в процесах, що відбуваються між євреями й арабами Палестини. Серед основоположників нової течії слід назвати Ісайю Фрідмана [33;34], Ефраїма та Інарі Карш [35], Елі Кедурі [36;37], які вважали за необхідне просто викладати факти, не відносячи ні до якої з концепцій. Вихідець з Іраку, професор Лондонського університету Е. Кедурі справедливо вважав, що сїоністська колонізація Палестини сприймалася арабами як загроза та у великій мірі саме вона дала імпульс посиленню палестинського націоналізму. Тим не менш, звинувачення Британії в подвійній політиці, зраді арабів на користь сїоністів, на думку дослідника, безпідставні [38].

У кінці ХХ - на початку ХХІ ст. силами ізраїльської, англійської, російської та інших наукових шкіл здійснено низку спроб переглянути відповідальність Британії та Ліги націй за появу арабо-ізраїльського протистояння: англо-французька боротьба за «оттоманський спадок» в 1914-1923 рр. – О. Фомін [39;40], листування Мак-Магона-Хусейна та його інтерпретації Д. Шевельов [41]; історичне обґрунтування союзу ВСО з Лондоном з огляду на умови, у яких опинилося єврейство наприкінці ХІХ ст., а також виходячи з колоніальних інтересів Лондона, спрямованих на побудову ланцюга підвладних в Азії територій – А. Епштейн [42-43], крім того, робиться спроба зняти з політики мандатної адміністрації та Ліги націй провину за появу в регіоні арабо-єврейського конфлікту.

Отже, проблема міжнародно-політичної обстановки в Палестині у зв'язку із розпадом Порти та появою «єврейського національного осередку» розглянута вітчизняними, радянськими й зарубіжними дослідниками переважно в контексті арабо-ізраїльського протистояння. І навіть у таких умовах ми не можемо говорити про наявність робіт, максимально позбавлених ідеологічних та кон'юнктурних рис, тобто власне історичних досліджень, відірваних від спроб вирішити політичний конфлікт між двома семітськими народами шляхом пошуку винуватця його появи.

Нарешті, в останню – *третю групу* виділено дослідження, які стосуються суспільно-політичних процесів в єврейській громаді Палестини в роки становлення «національного осередку». Еміграція євреїв до Ерец-Ізраель – багатоаспектне явище, яке власне і заклало, на наше переконання, початок «національного осередку», а отже, і Держави Ізраїль. Монографія львівського дослідника С. П. Качараби присвячена дослідженню еміграційних потоків різних національних меншин з терен Західної України, у тому числі автор розглядає проблему етапів і напрямків еміграції галицьких євреїв у зазначений період, дає оцінку українському єврейству в справі розбудови нового ішува в Палестині [44].

Історія єврейської еміграції з Російської імперії, починаючи з 1881 р., проаналізована в роботі російської дослідниці О. Белової [45]; аналіз імміграційної політики мандатної адміністрації Палестини проведено в роботі М. Шило [46]. У дослідженні російського і російсько-єврейського письменника Фелікса Канделя «Земля под ногами» охарактеризовано основні етапи й віхи переселення євреїв до Ерец-Ізраель [47;48]. Автором розглянуто бурхливу еміграцію до Ерец-Ізраельна перешкоді якій стояла англійська мандатна адміністрація. Непослідовна політика британців по відношенню до єврейських переселенців й агресивна протидія сусідів-арабів, на його думку, значно загальмували державотворчі процеси в Палестині [49]. Пошуку взаємозв'язків і шляхів перетворення єврейської громади в Палестині на націю присвячена низка робіт І. Барталя [50], М. Штереншиса [51;52].

Таким чином, можна підсумувати, що з точки зору рівня вивченості історії створення в Палестині «єврейського національного осередку» впродовж 1882 – 1923 рр. з-поміж головних здобутків попередників слід назвати такі:

- дослідниками проаналізовано історію діяльності в Палестині окремих палестинофільських груп, вивчено умови виникнення та ідеологію сіоністського руху, однак, історіографія зазначених проблем не вирізняється об'єктивністю та науковістю: роботи мають або просіоністський або антисемітський характер;

- закладені основи вивчення окремих аспектів процесу єврейського державотворення в 1882 – 1923 рр. (єврейська еміграція, відродження мови іврит, сільськогосподарська колонізація тощо);

- сучасні дослідження історії ішува в Палестині нерозривно пов'язані з дослідженнями палестинської проблеми. Однак, на нашу думку, є доцільним при вивченні історії створення в Палестині «національного осередку» для єврейського народу дещо відмежуватися від загальноприйнятого в сходознавстві шаблону, у якому поступ єврейського національного руху, а також формування етнічних представницьких органів у роки становлення британського мандата вивчається настільки, наскільки їх згадка є корисною у дослідженні ідеології арабо-єврейського протистояння в регіоні.

Отже, у вітчизняному та зарубіжному сходознавстві переважають фрагментарні, описові роботи аналітичного, а не дослідницько-історичного характеру. Відтак, слід зазначити, що історичний аналіз проблеми створення в Палестині в 1882-1923 рр. «єврейського національного осередку» потребує від істориків ХХІ ст. комплексного концептуального осмислення і всебічного дослідження процесу переходу євреїв від громади до нації на межі ХІХ-ХХ ст.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрена историография проблемы создания в Палестине «еврейского национального очага» в 1882-1923 гг. Проанализированы основные достижения в исследовании проблемы в отечественной и зарубежной исторической науке. На основе проблемно-тематического принципа анализа историографического наследия авторов

XX - начала XXI вв. выделены ключевые компоненты указанной проблемы, изучение которых представляет научную актуальность.

Ключові слова: ВСО (Всемирная сионистская организация), «еврейский национальный очаг», ишув, галут, политический сионизм, мандат.

SUMMARY

Examined the historiography of the problem the establishment «Jewish National Home» in Palestine during 1882-1923. Highlighted the main achievements of native and foreign historians in the study of the problem. On the base of problem and topical principle of historiography analysis identified the key components of the problem, that have scientific relevance.

Key words: WZO (World Zionist Organization), «Jewish National Home», Ishuv, Galut, Political Zionism, Mandate.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Очерк истории еврейского народа: в 6 ч. / Под ред. Ш. Эттингера. – Часть 5. Новое время. Часть 6. Новейшее время. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1994. – 859 с.
2. Телушкин Й. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / Под ред. М. Гринберга. – М.: Еврейский университет, 1995. – 575 с.
3. Гольдштейн Й. История сионистского движения 1881-1914. - Ч. 3. Теодор Герцль; Гольдштейн Й., Зисерман-Бродская Д. История сионистского движения 1881-1914. – Ч. 4. Сионистское движение после смерти Герцля / пер. с ивр. М. Левинова. – Тель-Авив: Открытый университет. Израиль, 2006. – 336 с.
4. Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли / Пер. с иврита А. Гинзай; под ред. И. Лещинского. – М.-Иерусалим: Библиотека-Алия, 1983. – 320 с.
5. Шепс Г. Юлиус. Теодор Герцль: человек, проложивший путь политическому сионизму / Юлиус Г. Шепс; пер. с нем. О. Е. Рывкиной; Недава И. Владимир Жаботинский: вехи жизни / И. Недава; пер. с иврита Дов Таубина, Татьяны Груз. Серия «Исторические силуэты». – Р-н-Д.: Феникс, 1998. – 288 с.
6. Илем И. От мечты к бытию. Центральные проблемы в истории сионизма / Пер. с иврита О. Минца; под ред. С. Тартаковской – Тель-Авив: Издательство Министерства обороны Израиля, 1991. – 127 с.
7. Bein A. Theodore Herzl: A Biography / Alex Bein; translated from the German by M. Samuel. – Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1940. – 545 p.
8. Лакер В. История Сионизма / Вальтер Лакер; пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 848 с.
9. Арендт Х. Скрытая традиция: Эссе / Хана Арендт; Пер. с нем. и англ. Т. Набатниковой, А. Шибаровой, Н. Мовниной. – М.: Текст, 2008. – 221 с.
10. Рабкин Я. Еврей против еврея: Иудейское сопротивление сионизму / Яков Рабкин; Пер. с фр. Автора при участии А. Кушнира. – М.: Текст, 2009. – 541 с.
11. Занд Ш. Кто и как изобрел еврейский народ / Шломо Занд; пер. с иврита М. Урицкого. – М.: Эксмо, 2010. – 544 с.
12. Рабкин Я. Еврей против еврея: Иудейское сопротивление сионизму / Яков Рабкин; Пер. с фр. Автора при участии А. Кушнира. – М.: Текст, 2009. – С. 270-272.
13. Gorny Y. Zionism and the Arabs, 1882-1948: A study of ideology. – Oxford: Clarendon press, 1987. – 342 p.
14. Renton J. The Zionist Masquerade. The birth of Anglo-Zionist Alliance, 1914-1918. – N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2007. – 231 p.

15. Урбан В. В. Судьба народа ашкенази в Российской империи / В. В. Урбан. - Донецк : Схід. вид. дім, 2011. – 393 с.
16. Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Междунар. центр рос. и восточноевроп. еврейства; под. ред. О. В. Будницкого и др. – М. : РОССПЕН, 2005. – 445 с.
17. Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920 – 1948 гг.). – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – 400 с.
18. Батенко Г. В. Виникнення арабо-єврейського конфлікту в Палестині (1897-1930) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2006. – 209 с.
19. Antonius G. The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement. – L.: Hamish Hamilton, 1945. – 470 p.
20. Hogarth D. G. Great Britain and the Arabs up to the Armistice of the 30th October 1918 // A History of the Peace Conference of Paris / Ed. by H. W. V. Temperley. – Vol.6. – L., 1924. – P. 118-133.
21. Palestine. A Study of Jewish, Arab and British Policies. Vol. I. – New Haven: Yale University Press, 1947. – 593 p.
22. Palestine. A Study of Jewish, Arab and British Policies. Vol. II. – New Haven: Yale University Press; L.: Oxford University Press, 1947. – 1300 p.
23. Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914-1918). – М.: Наука, 1960. – 365 с.
24. Миллер А. Ф. Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М.: Гл. ред. Восточной литературы, 1983. – 282 с.
25. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919-1925 гг. – М.: ОГИЗ, 1947. – 491 с.
26. Никитина Г. С. Государство Израиль (Особенности экономического и политического развития). – М.: Наука, 1968. – 415 с.
27. Карасова Т. А., Ленский Б. В. Израиль: некоторые аспекты внутренней и внешней политики. – М.: Знание, 1988. – 63 с.
28. Дмитриев Е. Палестинская трагедия. – М.: Международные отношения, 1986. – 160 с.
29. Дмитриев Е. Палестинский узел (к вопросу об урегулировании палестинской проблемы). – М.: Международные отношения, 1986. – 304 с.
30. Дмитриев Е., Ладейкин В. Путь к миру на Ближнем Востоке. – М.: Международные отношения, 1974. – 248 с.
31. Киселев В. И. Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
32. Примаков Е. М. Анатомия ближневосточного конфликта. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.
33. Friedman I. The Question of Palestine 1914-1918. British-Jewish-Arab Relations / Isaiah Friedman. – L.: Routledge and Kegan Paul, 1973. – 433 p.
34. British-Zionist relations, 1914-1917 / Ed. with introd. by I. Friedman. – N.-Y., L.: Garland, 1987. – 299 p.
35. Karsh E., Karsh I. Empires of the sand: the struggle for mastery in the Middle East, 1789-1923. – L.: Harvard University Press, 2003. – 416 p.
36. Kedourie E. England and the Middle East: the destruction of the Ottoman Empire 1914-1921. – L.: Bows and Bows, 1956. – 236 p.
37. Kedourie E. In the Anglo-Arab Labirinth. The McMahon – Hussayn Correspondence and its Interpretations 1914 – 1939 / Elie Kedourie. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1976. – 330 p.

38. Kedourie E. Sir Herbert Samuel and the Government of Palestine // Kedourie E. The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies. – Hanover; L.: Univ. Press of New England, 1984. – P. 374.
39. Фомин А. М. Проблема Палестины в англо-французских отношениях в 1917-1920 гг. // Восток (Oriens). – 2006. – № 4. – С. 37-54
40. Фомин А. М. Сирия и Ливан в англо-французских отношениях (1918-1920) // Восток (Oriens). – 2003. - № 2. – С. 39-58
41. Переписка Мак-Магона – Хуссейна 1915-1916 гг. и вопрос о Палестине: документы и материалы / Предисл., вступит.ст., комментарии, перевод Д.Л. Шевелева. . – М.: РОССПЭН, 2008. – 216 с.
42. Эпштейн Д. Алек. Бесконечное противостояние. Израиль и арабский мир: войны и дипломатия. История и современность. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. – 230 с.
43. Эпштейн Д. Алек. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. – К.: Дух і літера, 2003. – 216 с.
44. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919-1939. – Львів: ЛНУ ім.. І. Франка, 2003. – 416 с.
45. Еврейская эмиграция из России. 1881-2005 / Сост. О. В. Белова; отв. ред. О. В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2008. – 447 с.
46. Shilo M. The immigration policy of the Zionist institutions 1882-1914 // Middle Eastern studies. – L., 1994. – Vol. 30, N 3. – P. 597-617.
47. Кандель Ф. Земля под ногами: Из истории заселения и освоения Эрец-Исраэль: в 4 т. / Феликс Кандель; науч. ред. М. Кипнис. – Т. 1. С начала девятнадцатого века до конца Первой мировой войны. – М.-Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2003. – 322 с.
48. Кандель Ф. Земля под ногами: Из истории заселения и освоения Эрец-Исраэль: в 4 т. / Феликс Кандель; науч. ред. М. Кипнис. – Т. 2. 1918-1948. – М.-Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2008. – 396 с.
49. Там само. – С. 68-69.
50. Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг. – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 2007. – 263 с.
51. Штереншис М. Евреи. История нации / Михаил Штереншис. – Герцлия: Исрадон, 2008. – 560 с.
52. Штереншис М. История Израиля / Михаил Штереншис. – Герцлия: ISRADON, 2009. – 704 с.

Надійшла до редакції 19.11.2013 р.